

классификациялау тілтану ғылымында мүмкіндігінше толық қамтып, толық зерттеуді қажет ететін мәселе екендігі сөзсіз [8; 17].

Топонимдерді тарих, этнография, география, эстетика, биология ғылымдарымен байланыстыра зерттеумен қатар тілдік жасалу заңдылықтары, грамматикалық ерекшеліктері, қосымшалардың қызметі, көптік жалғау ерекшеліктері, журналдардың қызметі мен қосылу ерекшеліктері түгел дерліктей қамтылып, жан жақты айқындалып талдануы, туысқан тілдермен салыстыра зерттелуі ең күрделі де үлкен жұмыс. Өйткені ономастика саласының топонимика бөлімі бойында кездесетін өлі, көнерген және тірі форманттар мен көне сөздер қазақ тілінің ғана емес, азаматтық тарихтың да кейбір мәселелеріне септігін тигізеді.

1. Жеріңнің аты, еліңнің хаты (энциклопедиялық анықтамалық) «Аруана», Алматы, 2006ж.

2. М.Базарбаев. Көрікті ойдан – көркем сөз «Рауан», Алматы 1994ж.

3. С.Қирабаев. Шығармалар (Сын мақалалар мен зерттеулер) «Жазушы», Алматы, 1992 ж.

4. М.Ә.Қараев. Қазақ тілі. «Ана тілі», Алматы, 1993 ж, 48 бет.

5. Ф.Ш.Оразбаева. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. «Prints», Алматы, 2005ж.

6. Ү.Ержанова. Ақжайық өңірінің топонимиясы «Арыс», Алматы, 2001ж.

7. Х.Есежанов. Ақжайық. (I,II,III кітаптары), «Жазушы», Алматы, 1988ж.

8. Т.Жанұзақов. Қазақ ономастикасы, Алматы, 2006 ж. I том

В статье анализируются структурно-грамматические особенности топонимов в романе-трилогии «Ақжайық» Х. Есенжанова. Исследованы способы и методы образования топонимов, определены топоосновы и топоформанты. Изучены и проанализированы реликтовые формы древне-субстратных топонимов.

Structural - grammar peculiarities of toponyms in the novel «Akzhaiyk» by H.Esenzhanov are analysed in this work. Means and ways of toponym formation are investigated, toporoots and topoformants are determined. Relic forms of ancient substrata toponyms have been studied and analysed.

Б. П. Есембеков

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМДЕРДЕН ЗАТ ЕСІМ ТУДЫРАТЫН ЖҰРНАҚТАР

Зат есім аффиксациясының тарихын салыстыра талдауда аталмыш екі топқа бөліп қарастыру салтқа айналса да, аффикстер тарихына көз жүгірткенде олардың кейбіреулері тілдердің даму барысында есімнен де, етістіктен де зат есім жасайтындығын байқаймыз.

Есімдерден зат есім жасайтын қазақ тіліндегі ең өнімді журналдың біреуі *-шы*, *-ші*. А.Ысқақов *-шы*, *-ші* журнағы арқылы жасалатын төмендегідей зат есім мағыналарын ұсынады:

1) Кәсіп иелерінің я мамандықтардың атауларын, белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамды білдіреді. Мысалы: *қой-шы*, *тіл-ші*, *өдебиет-ші*, *тарих-шы* т.б.

2) Адамның белгілі бір дағдыға айналған іс-әрекеті мен қабілет-қасиеттерінің аттарын білдіреді. Мысалы: *аңду-шы*, *бастау-шы*, *барлау-шы*, *тергеу-ші* т.б.

3) Қоғамдық ағымды я көзқарасты (идеяны) жақтаушының және белгілі бір ұйымға қатысушының атын білдіреді. Мысалы: *спорт-шы*, *жақаев-шы*, *иванов-шы* т.б.[1].

Монғол тілінде қазақ тіліндегі *-шы*, *-ші* журнағына тұлғалас, әрі мазмұндас *-ч* / *-чин* журналдары бар. Монғол тіліндегі бұл журналдар да белгілі бір кәсіппен шұғылданатын адамды білдіреді. Мысалы: *зураг-ч* (суретші), *жолооч* (шофер), *тэмээ-ч* (түйеші), *хонь-чин* (қойшы), *загас-чин* (балықшы), *мал-чин* (мал-шы), *тариачин* (егінші), *тэмээ-чин* (түйеші), *үхэр-чин* (сиыршы), *урхи-ч* (тұзақшы), *эл-чин* (елші), *эм-ч дом-ч* (емші домшы) т.б.

Дағдыға айналған іс-әрекет пен қабілет-қасиеттерді де атап білдіретін сөздер кездеседі. Мысалы: *үүсгэг-ч* (бастаушы), *туришуул-ч* (барлаушы), *баицааг-ч* (тергеуші).

Алтай тілдеріндегі «*-шы* / *-ші*»-ге мағыналас журналдардың тек аздаған фонетикалық ерекшеліктері ғана болмаса, көне түркі жазба ескерткіш тіліндегі *-чы* / *-чі* журналдарынан айырмашылықтары соншама айтарлықтай дәрежеде емес.

«Монғолдың күпия шежіресінде» мынадай жыр жолдары кезігеді:

Темучин ауд аа! (Темужин, достым!)
Ууланд шахан бууя, (Тауға қарай барайық,)
Адуучинд гэр болтугай! (Жылқышыдан үй
 болады!)

Голд шахан бууя (Өзенге қарай барайық,)
Хоньчин, хургачин нарт (Койшы-козышы-
дан)

Хоол болтугай! (Тамақ болады!)

Адуу-чин (жылқышы), *хонь-чин* (койшы),
хурга-чин (козышы) сөздеріндегі *-чин* жұрнағы
 қазіргі монғол тілінде де өте өнімді жұрнақ.
 Мысалы: *ав-чин* (аңшы), *агнуур-чин* (аңшы), *айл-*
чин (қонақ), *айраг-чин* (қымызшы), *жуул-чин*
 (жолаушы), *шагаа-чин* (асық қағушы), *оедол-чин*
 (тігінші).

Ал бурят тілінде *-шан* формасы қолданы-
 лады. Мысалы: *хүдэлмэри-шэн* (жұмысшы),
түлхүүр-шэн (кілтші), *загаһ-шан* (балықшы).
 Қазақ тілінде кездесетін *-шын* жұрнағы өнімсіз.
 Әрі мағынасы да басқаша. Бұл жұрнақ арқылы
 жасалған *құлақ-шын*, *буыр-шын* сөздері ғана
 кездеседі. Мысалы:

Буыршының бұта шайнар азуы,

Бидайықтың көл шайқаған жалғызы [2; 28].

Мұндағы *буыршын* төрт жастағы еркек
 түйенің атауы. *Буыр* «бурыл» сөзімен түбірлес,
 яғни түбірі «бур». Түркі тілдеріндегі «боз» сөзі
 бұрын «бор» мағынасында қолданылған. Тақ-
 таға жазу жазатын ақ балшықты да «бор» дей-
 міз. Мұнда конверсиялық сөзжасам тәсілі қол-
 данылған. Ал монғол тілінде сұрғылт түсті
 «*борогчин*» дейді. Олай болса, «буыршын» сөзі
 «бор» түбіріне *-шын* жұрнағы қосылу арқылы
 жасалған.

«*-шын*» жұрнағы туралы нақты болжам
 айту қиын. Дегенмен де *-сын/-сін* жұрнағының
 (бұл да өнімсіз) нұсқасы болуы мүмкін. Қазақ
 тілінде *су-сын*, *қауыр-сын*, *самыр-сын* сөздері
 бар.

«Самырсын» сөзін біз бүтін тұлға ретінде
 қарастырып жүрміз. Оның түбірі «самыр»
 монғол тілінде «*самар*» түрінде кездеседі,
 мағынасы – жаңғақ. Ал «самырсын» сөзі монғол
 тілінде «*нарс*» деп аталады.

Тіліміздегі ең өнімді жұрнақтың бірі – «*-*
лық / лік, -дық / -дік, -тық / -тік». Аталмыш
 жұрнақ қазақ тілінде нақтылы лексикалық
 мағыналы есімдерден абстракт ұғымды атау
 сөздер туғызады. Мысалы: *ер-лік, бала-лық,*
батыл-дық, өткір-лік, көрім-дік т.б.

Монғол тіліндегі *-лаг / -лэг, лог / лөг* жұр-
 нағы да тура осындай қызмет атқарады. Мы-
 салы: *Хөрөнгөлөг* (дәулеттілік), *нийгэмлэг* (қо-
 ғамдастық), *сэлэг* (сыйлық), *бөмбөлөг* (доңға-
 лақ, дөңгелек, домалақ), *бөмбөлөг боордог*

(домалақ бауырсақ), *мөшигөлөг* (бұрмалаушы-
 лық, құдалаушылық, жалақорлық), *хөвонлөг*
 (үпілдек, биязы), *хөлөлөг* (жүрдек).

Және әр алуан мекендік, мезгілдік мағы-
 наларды білдіретін есімдер екі тілде де осы
 жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы: *айлық, ша-*
бындық, егіндік; үдэшлэг (кештік), өглөөлөг
(таңертеңгілік) т.б.

«*-лыг*» жұрнағы көне түркі тілінде де жиі
 қолданылған: *ат-лыг* (атты), *баш-лыг* (бастық),
ердем-ліг (қуаттылық).

Қазақ тілінің академиялық сөзжасамында
 «*-лық*» жұрнағы арқылы жасалатын он шақты
 мағына берілген. Мұның өзі тіліміздегі «*-лық*»
 жұрнағының аса өнімді екендігін білдіреді. «*-*
лық» жұрнағы тек зат есімнен ғана емес, сын
 есімнен де, сан есімнен де зат есім тудырады. «*-*
лық» жұрнағы туа түбірге қарағанда, туынды
 түбірге аз жалғанады. Мысалы: *көшірмелі-лік,*
тыңшы-лық, жырышы-лық, жырау-лық, зерт-
теуші-лік т.б.

«*-лық*» қосымшасы арқылы сын есімнен
 зат есімнің жасалуын монғол тілінде сирек кез-
 дестіру қиынға соқты. Дегенмен, мына мысал-
 дарды келтіруге болатынына күмән жоқ: *сэдлэг*
 (жаңалық), *үзлэг* (балгерлік, сәуегейлік), *баатар-*
лаг (батырлық, ерлік), *баялаг* (байлық), *тослог*
 (майлық), *онцлог* (ерекшелік, өзгешелік, айрық-
 шалық), *урлаг* (шеберлік, іскерлік).

Бұл жұрнақтың үстеуге қосылып зат есім
 жасауы монғол тілінде өте өнімді тәсіл. Мы-
 салы: *үдэш-лэг* (түстік), *өглөө-лөг* (таңертеңгілік)
 т.б.

«Монғолдардың құпия шежіресінде»:

«Үдэш нар шингэсний хойио оготор
хонгор мориндоо тавагнуудыг дааж ядтал
ачиж явгал хөтөл ирэв» (Түстерде жаудың сол-
 түстігінде келте құла атқа аяқты әрең артып,
 атқосшы болып келдік) деген сөйлемдегі «*үдэш*»
 сөзінің түбірі «*үд*» түс мезгілін білдіреді.

«*Үд*» сөзінен мынандай сөздер туындайды:
үд-лүүлэх – (1. түстендіру (дамылдату); 2. түскі
 үзіліске шығу; 3. түскі қой келтіру), *үд-лэг* –
 шығарып салу (қонақты), *үд-лэл* – шығару, *үд-*
лэх – түстену, *үд-үүлэх* – шығарып салдыру, *үд-*
эш – кеш, *үд-эшлэг* – кештік.

Ал қазақ тілінде уақытпен байланысты *үде,*
үдемелі, үдеру, үдерілу, үдемелі, үдету, үдеу сөз-
 дері кезігеді.

«*Үдеу*» сөзінің аудармасы монғол тілінде
үгдлүүлэх, үгдлэх сөздерімен беріледі. Және
 «*үгд*» түбірінен тараған *үгдрүүлэх* (аскындыру,
 үдету), *үгдрэх* (аскыну, күшею), *үгдрээх* (ұл-
 ғайту) сөздері бар.

«*Үгд*» түбіріндегі «*г*» дауыссызының түркі

тілдерінде абсорбциялануы жиі кездеседі. Мысалы: *бігіз – біз, еге – ие, егер – ер*.

Қазақ тіліндегі «үдере» сөзі де «тез» деген мағынаны береді. Қазақ тіліндегі сөз аяғында уяң дауыссыздың қатаң дыбысталуын ескерсек, түбірді «үт» деп алуға болады [3;296].

Ө ~ у сәйкестілігін ескерсек, «өт» деп те дыбыстай аламыз. Ал «өт» түбірінен тараған, *өту (үдлэг (шығарып салу) салыстырыңыз), өткініші, өткізу (үд-эш (кеш) салыстырыңыз), өтілу, өтімді (тез сатылады)* сөздерін айтуға болады.

Бұл мысалдардан анығы, «үд» өлі түбірлердің қатарынан орын табады. Ал «үд», «өт», «үт» түбірінің осыншама туынды сөз жасауы конверсиялық тәсілдің нәтижесі.

Қазақ тіліндегі *-лақ / -лек, -тақ / -тек, -дақ / -дек* жұрнақтары тұлғалық қызметі жағынан «-лық» жұрнағымен сәйкес.

Бұл жұрнақтар арқылы *мойын-тақ, бауырын-тақ, жаурын-тақ* сияқты сөздердің туатындығы айтылған [4; 123]. Біздіңше, бұл сөздер – біріккен сөздер. Дене мүшесіне етістік қосылып жаңа сөз туындап тұр. Баурынтақты бауырға тақса, жаурынтақты жаурынға, мойынтақты мойынға тағылады.

Тай-лақ, бор-дақ, мұз-дақ сөздерін синтетикалық тәсіл арқылы жасалды деуге болады. Монғол тілінде тайлақ – *тором*, бордақ – *бодоо*, мұздақ – *мөлүүн*.

«-лық / -лік» жұрнағы бурят тілдерінде «-лиг» түрінде де кезігеді. Мысалы, *тэр-лиг* (халат), *зар-лиг* (жарлық), *баатар-лиг* (батырлық). Ал көне түркі тілінен «-лаг» жұрнағын кездестіреміз. Мысалы: *қыш-лаг*.

А.Есенкүлов «-лаг» жұрнағын «-ла» мен «-к / -г»-нің қосындысы ретінде таниды. Бұл жұрнақ басқа да түркі тілдерінде кездеседі.

Азербайжан тілінде: *буз-лаг, дуз-лаг, от-лаг*;

Өзбек тілінде: *құн-дақ*.

М.Қашқари сөздігінде *ав-лаг, аг-лаг, қыш-лаг* сөздері бар.

Тілімізде «-шылық / -шілік» құранды жұрнағы бар. «-шылық / -шілік» жұрнағы тілімізде бергін пайда болған. Бұл жұрнақ зат есімнен де, сын есімнен де туынды зат есім жасайды. Мысалы: *жұрт-шылық, шығарма-шылық, қазақ-шылық, күң-шілік, тоқ-шылық, бар-шылық, аң-шылық, егін-шілік, терім-шілік, т.б.* Алайда «-шы» және «-лық» жұрнақтарының бұлай бүтінделіп кездесуін монғол тілінен кездестіре алмадық.

Монғол тілінде зат есім тудырушы өнімді саналатын «-вч» жұрнағы бар. Қазіргі қазақ тілінде дәл бұл тұлғада жұрнақ жоқ.

«Монғолдың күпия шежіресінде» бұл жұрнақ мынадай түста кезігеді:

Харвах суманд (Атылған оққа)

Халхавч болсон (Қалқан болған,)

Сурхирак суманд (Суылдаған оққа)

Саравч болсон. (Қалқа болған.)

«-вч» жұрнағы қазақ тілінде зат есім тудырушы жұрнақ түрінде әр түрлі тұлғада келеді. Мысалы: 1) *хаяавч* (іргешік, ірге жапқыш), 2) *хаяавч* (үпайшы, үпай есепші), *хоолоовч* (көкірекше, алқымдық, иекше), *хулгавч* (күлақшын, күлақ жапқыш), *магнаивч* (мандайша, төбелдірік), *сугавч* (қолтықша).

Ал бурят тілінде «-бша» түрінде кездеседі. Кейде «-бша» кішірейту мән үстейді. Қазақ тіліндегі кішірейту мәнін үстейтін «-ша / -ше» жұрнағы да кей жағдайда сөз тудырады. Мысалы: *хан-ша, тамыр-ша, жүрек-ше, бөлім-ше, белдем-ше, т.б.*

«-хан» жұрнағы монғол тілінде сөз тудырушы да қызмет атқарады. Мысалы: *хүү – хүүхэн* (бала – қыз бала), *идэр – идэрхэн* (жас – жас балғын).

Бұл жұрнақ қазіргі қазақ тіліндегі «-қан / -кен» зат есімнің рең мәнін тудырушы, кішірейту мәнідегі жұрнақпен сәйкес келеді. Мысалы: *қоша-қан, бота-қан, бала-қан, бұзау-қан*.

Ал «қошақан» сөзінің түбірі «қоша» кейбір түркі тілдерінде «кошқар» мағынасын береді: әзірбайжан тілінде «точ», түрік тілінде «коч», хакас тілінде «хуча». Оған жалғанған жұрнақ тек кішірейту мәнін үстейді.

Бұл жұрнақты өз еңбегінде ғалым Ш.Сарыбаев та жан-жақты талдады [5; 60-61].

«Қобыланды батыр» жырында мынандай шумақтар кездеседі:

Алтыннан бесік ойдырып,

Ақ торғынға бөлеген,

Өлгенде көрген көбеген... [6;95].

Осында кездесетін «көбеген» сөзінің этимологиясын жасаған Ш.Сарыбаев бұл сөздің түбірі «көбе(к)» болу керек дейді.

Көбе / көбей / көпе / кепе деп қазақ тілінің әр жерінде ерте туған қозыны, не басқа малдың төлін айтатынын көрсетеді, ал «-ген» кішірейткіш мағына беретін *-қан / -кен, -қана / -кене* (кіш-кене) жұрнағының өзгерген түрі деп танытады. Сонымен қатар бұл зерттеуші қазақ тіліндегі «-қай» жұрнағын да талдайды.

Қазақ тілінде өнімсіз саналатын «-қай» жұрнағы арқылы «бала-қай» сөзі жасалады. Ал монғол тілдеріндегі «-хай» өнімдірек. Мысалы: *шувуу – шувуухай* (күс – күсша), *дүү – дүүхэй* (бауыр – бауыртай), *хүбүү – хүбүүхэй* (бала – балақай), *алцан – алцанхай* (алшақ – алшаңқы).

Қазақ тілінде кішірейткіш мағынада жұмсалатын «-шақ / -шек» монғол тілдерінде «-цаг, -цэг, -цог, -цөг» түрінде, ал «-дай / -дей, -тай / -тей», «-тай / -дэй» түрінде беріледі. Мысалы: *тагал – тагалцаг* (бақай – бақайшық), *хуурцаг* (қобдиша, абдыраша, қобдишық, абдырашық), *хявцаг* (қыпшақ), *янгирицаг* (ыңыршақ, сиыр не жылқыға тоқитын жүк артуға арналған ершік), *буурцаг* (бұршақ)

Бұл жұрнақтардың қазақ тілінде «-ша, -ше» түрінде де келе береді: Мысалы: *хөх – хөхдэй* (көк – көкетай, самұрықша, самұрық тәрізді, жүні бес түрлі түспен құбылып тұратын көкшіл құс), *хайрцаг* (қобдиша).

Монғол тіліндегі мұндай жұрнақтар арқылы жасалған сөздердің кейбірін қазақ тілінде жұрнақ түрінде келтіре алмаймыз, дегенмен қос сөз түрінде түсінуге болады. Мысалы: *намбанацаг* (көр-жер, ұсақ-түйек, анау-мынау), *ялиатай* (ұсақ-түйек, бәкін-шүкін, уақ-түйек нәрселер).

Монғол тілдерінде «-ж / -жин» жұрнағы зат есімге қосылып, малдың ұрғашылығын көрсетеді. Мысалы: *гуна – гунж, дөнө – дөнж*. Қазақ тілінде де *қун(ан) + жын, дөн(ен) + жін* сөздері бар.

Көне түркі тілінде «-м, -ым, -ім, -ум, -үм» жұрнағы кездеседі. Мысалы: *кед + ім = киім*. «-м, -ым, -ім, -ум, -үм, -ем» (ақым, сағым, атым) түрінде берілген. «-ым, -ім» жұрнағының зат есімге қосылып, туынды зат есім жасауы сирек. Тек *қайыр-ым, мейір-ім, қар-ым* сөздерін атауға болады. Монғол тілдерінде де «-м» жұрнағы есім сөздерден санаулы сөз ғана тудырады. Мысалы: *улам (ақыл), хадам (қайын)*.

«-н» жұрнағы монғол тілдерінде сирек болса да, зат есім тудырады. Мысалы: *сааль – саалийн* (сау – сауын), *салхи – салхин* (жел – боран), *бөөн=бөөм* (жиын), *дүгнэлт* (түйін).

Бұл жұрнақ Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде есімге де, етістікке де жалғанып, зат есім тудырады. Мысалы: *келін, болуп, ақуп*. М.Қашқари сөздігінде бұл жұрнақтың «-н, -ын, -ін, -ун, -үн» варианттары ұшырасады. Мысалы:

агын (нөсер), йыз-ын (жиын), екін, тугун (түйін).

Монғол тілдеріндегі «-нцар (-нцэр, -нцор, -нцөр)» жұрнақтар «зээнцэр», «гучинцар» сияқты туыстық атауларды туғызады. Бұған қарағанда қазақтағы «жиеншар» сөзінің құрамындағы «шар»-ды жұрнақ деп топшылауға болады. Мысалы: *бүлэнцэр* (бөлешар, бөленің бөлесі, екі бөледен туғандар), *зээнцэр* (жиеншар, жиен туыс), *жич* (шөбере, немереден туған бала) – *жичинцэр* (шөпшек, әкеге өзінен кейінгі төртінші бала, яғни бала, немере, шөбере, шөпшек), *гучинцар* (шөпшекшар, шөпшектен туған қыз).

Жұрнақтарды тек есім сөздерден, я болмаса, тек етістіктен зат есім тудырады деп айыру қиын. Қазақ және монғол тілдеріндегі зат есім тудырушы жұрнақтардың мұндай өнімділік қасиетіне есімдерден зат есімдерді тудыратын қосымшаларды қарастыру арқылы көз жеткіздік. Қазірге дейін салыстырған деректеріміздің өзі екі тілдің туыстығына дау тудырмайды, оны айқындай түседі.

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974.-408б.

2. Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1989. -384б.

3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986.

4. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998.-340б.

5. Сарыбаев Ш.Ш. К вопросу о монгольско-казахских языковых связях // Қазақ тілі тарихи диалектологиясы мәселелері. – Алматы, 1980.-Б. 34-71.

6. Төрт батыр.-Алматы: Жалын, 1990.-216б.

7. Базылхан Б. Монғол-қазақ толь. –Өлгий, 1984.-88бб.

8. Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі. 3 т. (Қазақ тіліне аударған: А. Егеубаев). – Алматы: Жалын, 1997.

В статье рассматриваются суффиксы казахского и монгольского языков, образующие существительные от существительных, а также общие закономерности в системе словообразования, доказывающие родство языков.

The article deals with the suffixes of the Kazakh and Mongolian languages, the suffixes that forming nouns from nouns, and general qualities and characteristics in the field of word formation. The system of word formation proves the kinship of languages.